

Алла АТАМАНЕНКО

ДМИТРО БАНТИШ-КАМЕНСЬКИЙ ЯК ІСТОРИК УКРАЇНИ

Стаття присвячена висвітленню поглядів та концепції історії України в першій узагальнюючій праці з історії України, яка належить Д.М. Бантишу-Каменському. Розглянуто вузлові проблеми української минувшини у висвітленні історика та методологічні основи його головної праці.

Ключові слова: Д.М. Бантиш-Каменський, історіографія, “История Малой России”, “История Русів”, козацтво.

Статья посвящена освещению взглядов и концепции истории Украины в первом обобщающем труде по истории Украины, которая принадлежит Д.Н. Бантишу-Каменскому. Рассмотрены узловые проблемы украинского прошлого в освещении историка и методологические основы его труда.

Ключевые слова: Д.Н. Бантиш-Каменский, историография, “История Малой России”, “История Руссов”, казачество.

The article deals with the problems concerning the points and concept of Ukrainian history enlightenment in the first general work of Ukrainian history which belongs to D. M. Bantysh-Kamenskiy.

The central problems of Ukrainian past times highlighted by the historian as well as methodological basis of this main work have been revealed.

Key words: D. M. Bantysh-Kamenskiy, “Istoriia Maloi Rosii” (“A History of Little Russia”), “Istoriia Rusow” (“History of the Rus’ People”), historiography, cossacks.

Сучасна розбудова української незалежної держави була б неможливою без творів багатьох поколінь літераторів та істориків, що виховували національну свідомість. Іноді це від-

бувалося незалежно від бажання самого автора, книга якого ставала популярною лише через свій зміст. Серед таких праць – відома сьогодні “История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства” Дмитра Миколайовича Бантиша-Каменського (1788 – 1850), що тричі (1822, 1830, 1842 р.) перевидавалась за життя автора та у 1903 році, за понад 50 років по його смерті. Перші чотири видання вже давно стали малодоступними для широких кіл читачів, особливо в місцях, віддалених від крупних бібліотечних центрів. Тому перевидання книги у 1993 році з передмовою О.І.Гуржія дало їй друге життя. В ці ж роки з’явилося кілька статей та праць, в яких висвітлювався життєвий та творчий шлях автора першої синтетичної праці з історії України [13, 76-83; 14, 23; 9, 5-16; 12, 30-34; 29, 168-175; 1, 90-92; 15, 131-137; 20, 219-224; 30, 160-182; 26, 54-64].

Серед досліджень творчості Д.М. Бантиша-Каменського значне місце посідають твори відомого харківського вченого В.В.Кравченка [18, 88-94; 19, 72-80; 22, 65-67; 21], якому вдалося створити першу найповнішу наукову біографію історика, проаналізувати його історичні та суспільно-політичні погляди з урахуванням більшої частини творчого доробку та нових архівних матеріалів. В.В. Кравченко, оцінюючи творчість Д.М.Бантиша-Каменського за сучасними науковими критеріями, підійшов до багатьох дуже важливих висновків, що суттєво доповнили, а де в чому і заперечили висновки видатного українського історика М.І.Марченка та істориків ХІХ – початку ХХ ст. [25, 141; 31, 269; 5, 5-6; 8, 20; 7, 67].

Отже, сьогодні склалася ситуація розбіжності в оцінці істориками суспільно-політичних поглядів автора “Історії Малої Росії”. Частина дослідників вважає його виразником інтересів української шляхти, що мала автономістичні прагнення та сподівання в другій половині ХVІІІ – першій половині ХІХ століття. Інші вважають його представником вірнопідданого російського дворянства, який, потрапивши на Україну, зацікавився її історією та написав твір у душі лояльності до російського уряду. На нашу думку, дискусійність цього питання свідчить про його складність. В цій статті буде зроблена спроба на ґрунті аналізу фактичного матеріалу твору та історичних поглядів його автора, визначення впливу на зміст книги інших праць, в першу чергу, “Історії Русів” – за влучним висловом С. Єфремова,

“талановитого політичного памфлету” [11, 214] – висловити ще одну думку про суспільно-політичні погляди Д.М. Бантиша-Каменського. Автор цієї статті не претендує на остаточність зроблених в ній висновків. Крім того, розв’язання проблеми визначення суспільно-політичних поглядів Д.М. Бантиша-Каменського неможливе без урахування особливостей суспільного життя України та Росії другої половини XVIII – першої половини XIX століття, впливу московського, петербурзького та полтавського оточення історика, детальнішого аналізу точки зору дослідника на конкретно-історичні проблеми, характеристик політичних діячів, наведених в “Історії Малої Росії” і багатьох інших факторів, що могли мати вплив на політичну орієнтацію історика. Крім того, не варто забувати, що тогочасна методика використання джерел давала основу для “переходу” поглядів на ті чи інші історичні події з твору в твір.

Суспільно-політичне життя українців колишньої Гетьманщини на зламі XVIII – XIX століть досліджене сьогодні в працях багатьох відомих українських істориків – М. Грушевського, Д. Дорошенка, О. Оглоблина, М. Драгоманова, І. Лисяка-Рудницького та інших. Період другої половини XVIII – першої половини XIX ст. не випадково названий ними національним Відродженням, із яким пов’язані злет українського патріотизму, зростання інтересу до вітчизняної історії, культури, етнографії і, що в даному випадку не є протиріччям, вірнопідданство частини українського дворянства російському престолу при прагненні автономного устрою для України. Монархізм цей, на думку М. Драгоманова, ні в якому разі не можна пов’язувати з нестачею національної української свідомості [10, 151].

При цьому більша частина українського шляхетства мала високий рівень освіти, їй були знайомі і властиві європейські ідеї демократизму та лібералізму. Нащадки колишньої козацької старшини, вони намагались легітимним шляхом відродити Козацьку Державу, одним із кроків до чого були ті історичні праці, що оспівували козацьке минуле краю, при чому автори другої половини XVIII – першої половини XIX ст., на думку І. Лисяка-Рудницького, відзначались куди сильнішою українською державницькою свідомістю, ніж їхні народницькі “наслідники” другої половини століття [24, 174].

Поява спроб створення історичних праць у другій половині XVIII ст. була пов’язана також із суспільною, національною

потребою українців, яка з'являється у багатьох народів на певних етапах їх розвитку, усвідомити самих себе, своє місце в рідній та світовій історії, своє майбутнє. Саме тому такі знавці української історії та збирачі приватних історичних збірок, як А. Чепа, В. Чарниш, В. Полетика та інші – здебільшого безперечні дворяни й великі дідичі [28, 34], яким не було потреби доводити свої права на дворянство – в своїй діяльності керувались патріотизмом, який вимагав від них і захиста цих прав, і розуміння необхідності створення "...полных бытописаний отечества нашего..." [6, 52].

В оточення цих патріотів і потрапив Д.М. Бантиш-Каменський у Полтаві 1816 року. Дружба з І.П. Котляревським, В.В. Капністом, М.Г. Репніним (Волконським), спілкування з іншими прихильниками автономізму не могли не залишити сліду в свідомості історика, яка була готовою до такого сприйняття. Такий ґрунт підготувала повага історика до свого батька – Миколи Миколайовича Бантиша-Каменського, що мав молдавсько-українське коріння, але народився і виховувався в Україні, навчався в Київській Академії і пізніше підтримував з нею стосунки. Його наукові зацікавлення теж були певною мірою пов'язані з Україною. Вірогідно, що він ніколи не приховував свого походження, тому що в спогадах іноді його називають "малоросом" [27, 289]. Тобто, він належав до тих українців, які вірною службою на користь російської держави заробляли на життя, але ніколи при цьому не забували про батьківщину.

Серед друзів М.М. Бантиша-Каменського теж було багато подібних йому вихідців з українських земель, або людей, чия доля певним чином була пов'язана з Україною. Враховуючи те, що, за слушною думкою І.І. Колесник, розумові зусилля інтелектуалів бездержавних народів були пов'язані зі специфічними формами існування культурної і наукової діяльності у вигляді "неформальних об'єднань" – спочатку своєрідних земляцтв у столичних центрах Російської імперії, потім таємних масонських лож, революційних товариств, літературних салонів у панських резиденціях, маєтках дідичів – меценатів колишньої Гетьманщини [16, 46], можна припустити, що в тогочасній Москві вихідці з України ніколи не забували про неї.

Автор "Історії Малої Росії" ставився до України як до землі батька, але з величезною пошаною. Як відомо, монархізм Д.М. Бантиша-Каменського поєднувався з поширеними тоді

ліберальними поглядами, що сприяли розвитку інтересу до української історії у багатьох “справжніх” росіян, серед яких найвідоміші – К. Рилєєв, О. Пушкін, частина творів яких була присвячена темам, пов’язаним з Україною. Ще М. Драгоманов підкреслював вплив цих творів на процес формування української національної свідомості [10, 160-161].

Для твору Д.М. Бантиша-Каменського в цілому характерне прагнення подати події об’єктивно, на ґрунті широкого використання різноманітних джерел. Трактування ж подій, на нашу думку, у той час, навіть за ліберального Олександра І, не могло бути “занадто патріотичним”: книга готувалась до друку, а не для поширення в анонімному рукописному варіанті. Серед джерел при роботі над другим виданням досить часто використовувалась “Історія Русів”, вплив якої на “Історію Малої Росії” Д. Бантиша-Каменського визнавала більшість дослідників, які зазначали й некритичний підхід історика до цього твору, хоча В.В. Кравченко внаслідок проведеного аналізу прийшов до висновку про перебільшену оцінку цього впливу [21, 227; 17, 284-285].

На нашу думку, ставлення Д. Бантиша-Каменського до “Історії Русів” не було однозначним. Ми згодні з В.В. Кравченком у тому, що архівіст і знавець документальних джерел Д. Бантиш-Каменський не міг не помітити недоліків “Історії Русів”, на що вказав сам, називаючи її як і інші літописи “мутним джерелом”. Але, як зазначав І. Крип’якевич, Бантиш вважав автором твору “преосвященного Кониського”, авторитет якого став одним із чинників широкого використання рукопису в книзі [23, 1-2].

Що ж змінилось у творі внаслідок використання “Історії Русів”? У загальній концепції української історії – власне нічого. Але, на нашу думку, включення великих цитат: промови І. Мазепи при переправі через Десну, промови Полуботка та його розмови з Петром І (яка була вміщена і у першому виданні завдяки використанню праці Шерера) та інших фрагментів, на наш погляд, підсилило національне звучання твору, хоч і зашкодило певною мірою його науковому рівню.

Звичайно, всі видання “Історії Малої Росії” мали присвяту монарху: перше – Олександрю І, друге та третє – Миколі І. Значною мірою це було пов’язане не лише з монархізмом Д.М. Бантиша-Каменського, а й певною мірою дозволяло зменшити тиск цензури. Переважна більшість дослідників згадує лише присвяту до другого видання, наголошуючи на вірнопідданнос-

ті історика. В той же час зменшення цензурного тиску давало можливість лояльно, але все ж згадувати негативи у ставленні російської монархії до населення України. Можливо, саме тому в другому виданні книги містилась “укоризна” історика за “... жестокое обхождение его (Петра. – А.А.) с представителями малороссиян и с казаками, коих он изнурял тяжкими работами...” [2, 434].

В цілому опис подій свідчить не на користь російської державної влади, бо історик не приховує ніяких фактів стосовно утисків з боку царату. Виходячи з необхідності створити історичний твір, що має бути надрукований, а тому події в ньому мають бути відповідним чином висвітлені, Д.М. Бантиш-Каменський намагається пояснити дії російського уряду, називаючи причини впровадження останнім антиавтономних заходів: “...беспрестанная измена гетманов, оказываемья полковыми и даже сотенными военачальниками, злоупотребления, беспорядки в судебных местах, бунты запорожцев...” [2, 434]. Одночасно в тексті твору він наводить дані, що можуть виправдати подібні дії українців.

Цікаво, що Д.М. Бантиш-Каменський “соотечественниками” називає українців, вірніше, вихідців з “Південної Русі”, що, між тим, не протирічить його ставленню до українців, як “південних росіян”. Подібне співвідношення українців з росіянами, так званий (за визначенням Ю. Венеліна) “россизм”, було, як довів В.В.Кравченко, характерним для багатьох тогочасних представників обох народів, що не заперечувало прихильності частини українського шляхетства до автономії України [21, 35].

Д.М. Бантиш-Каменський високо цінував козацтво як силу, що здатна боротись за визволення своєї землі. Лідери козацько-селянських повстань кінця XVI – першої половини XVII століття – К. Косинський, С. Наливайко, П. Бут та інші – оцінюються в творі, як герої, що боролись за віковічні права свого народу. Розглядаючи причини козацько-селянських повстань, історик в першу чергу називає утиски православ’я та гноблення селян та козаків польським панством: збільшення панщини, велику ренту тощо.

Українське козацтво для Д.М.Бантиша-Каменського поділяється на малоросійських козаків та запорожців, при чому цей розподіл частіше використовується при висвітленні подій Визвольної війни. До малоросійських козаків він часто відносить

реєстрових, але в більшості випадків назва “козаки” традиційно для української історіографії XVIII – початку XIX століття використовується для визначення в цілому населення України або його часток. Запорожці сприймалися Д.М. Бантишем-Каменським дещо відокремлено від основної маси українців. Їх життя, побут, звичаї, устрій Січі викликали зацікавленість і в читачів, вірогідно тому дослідник включив у друге видання книги окремий розділ, що висвітлював особливості життя на Запоріжжі. Цей матеріал був перекладом відповідної частини твору Г. Л. де Боплана разом з малюнком човна – запорозької “чайки”. Оцінка запорожців в книзі в цілому нейтральна і стає негативною лише при описі подій, що пов’язані з виступами проти російського уряду.

В “Історії Малої Росії” поміщені характеристики відомих діячів історії України, що були пов’язані з козацтвом: Петра Конашевича-Сагайдачного, Івана Сірка, перших гетьманів. Їх характеристики достатньо повні і, в цілому, позитивні. Особливе місце в цій “галереї портретів” займає постать Петра Сагайдачного. Д.М. Бантиш-Каменський був одним із перших дослідників, що звернувся до висвітлення його діяльності і зумів зробити це на достатньо для свого часу високому рівні.

Одне з центральних місць твору займає висвітлення подій Визвольної війни під керівництвом Б. Хмельницького. Поняття “причини війни” Д.М. Бантишем-Каменським не виокремлюється, але, описуючи час так званого “золотого спокою”, він фактично їх розкриває, називаючи утиски, яких зазнавало населення України в соціально-економічному та релігійному житті. Серед причин війни він велике значення надає особистому конфлікту між “Чаплицьким” (Чаплинським. – А.А.) та Б. Хмельницьким, який, на його думку, підштовхнув останнього до рішучих дій. Розвивається тут певною мірою й точка зору, що існувала в українській історіографії, про легітимність початку війни, пов’язану з листом короля, що зберігався у Барабаша.

Особистісні якості Б. Хмельницького оцінюються Д.М. Бантишем-Каменським дуже високо. Спираючись на документи, історик показав його як талановитого політика, полководця, дипломата.

Цінуючи мир в країні, в цілому засуджуючи війну, яка неминує веде до занепаду економічного та культурного життя, Д.М. Бантиш-Каменський високо оцінював і діяльність людей,

що прагнули до встановлення злагоди та миру на українських землях, зокрема діяльність дипломата Адама Киселя, який в обох виданнях “Історії Малої Росії” постає розважливою людиною, спокійної вдачі, що докладала максимум зусиль для встановлення миру між Хмельницьким та польським королем.

Цікавим, на наш погляд, є дослідження Д.М.Бантишем-Каменським дипломатичних стосунків адміністрації Богдана Хмельницького з урядами різних країн, оцінка політики дипломатичних партнерів України. З викладу подій в обох виданнях книги стає зрозумілим, що Росія зайняла позицію вичікування, побоюючись відверто вступати до війни: “...Российский двор, сохраняя союз свой с польским, ласкал Хмельницкого обещаниями, удерживал его пересылками, дарами от подданства турецкого или крымского...” [3, 316]. На підставі документальних джерел Д.М. Бантиш-Каменський описує контакти Б. Хмельницького з іншими країнами, а також те, що гетьман погрожував російському уряду в разі продовження невтручання Росії у війну віддати Україну в інше підданство: “...тогда о себе инако, я, Гетман, и войско промышляти будем...” [3, 63].

Важливим, на наш погляд, є опис в обох виданнях книги подій, пов’язаних із Переяславською угодою, на який відведено окремий розділ. Д.М. Бантиш-Каменський детально описує всі події, пов’язані з радою: приїзд російських послів у Переяслав, приїзд туди ж Б. Хмельницького, радість народу від звістки про єдність з Росією тощо. Але тут же він підкреслює протиріччя, що виникли під час присяги в храмі, коли Хмельницький звернувся до послів з пропозицією прийняти присягу від імені царя і бояри відмовились це зробити, описує відмову від присяги частини українського православного духовенства [2, 204]. На наш погляд, важливою є вже констатація факту відмови, хоч вона й була оцінена як “...разительные примеры недоверчивости малороссиян и их предводителя...” [2, 183-184]. Переяславську раду історик оцінює як договір між Росією та Козацькою Державою з зобов’язаннями та обов’язками обох сторін. Цей союз історик оцінює з точки зору користі для Росії, яка без пролиття крові “повернула” собі землі, що містили в собі сто шістьдесят шість міст та містечок, а також придбала шестидесятитисячне хоробре військо без самих малих на те витрат [2, 208].

На думку Д.М. Бантиша-Каменського, Б. Хмельницький співпрацював з татарами тільки через брак достатньої військової сили.

Ця співпраця була нетривкою через постійні зради останніх.

З турецьким двором, на думку історика, Б. Хмельницький вів тонку дипломатичну боротьбу, прагнучи зберегти добрі стосунки ціною найменших для України втрат. Тогочасні політичні проблеми Туреччини завадили Хмельницькому "...вступить в тесный союз с сею державою, почему и принужден он был снова обратиться к Российскому Самодержцу..." [2, 183-184].

Події Руїни описуються Д.М.Бантишем-Каменским як період постійної ворожнечі, зрад гетьманів, в чому не малу роль відіграла й боротьба між Росією та Польщею. Портрети "малодушного" Ю. Хмельницького, "честолюбного" І. Виговського, П. Дорошенка – тобто, тих гетьманів, що намагались "відірвати Україну від Росії" та використовували при цьому послуги поляків, змальовані в цілому негативно. Діяльність двох перших отримала таку характеристику, бо вони замість підтримання порядку, влаштованого Б. Хмельницьким для блага співвітчизників, "...соделали из сей страны, благословенной самим небом, поприще междоусобных браней..." [3, 87].

В той же час оцінка діяльності П. Дорошенка не така однозначна. По-перше, Д.М. Бантиш-Каменський вважав, що причиною його "зради" був "славний" Андрусівський договір (текст якого історик навіть у книзі), що поділив Україну між Росією та Польщею і дозволив полякам знову володарювати на українських землях. Це змусило П. Дорошенка "...или отказаться от начальства, или вести беспрестанную войну с поляками. Он избрал сие последнее..." [4, 96].

По-друге, автор "Історії Малої Росії" відзначив бажання правобережного гетьмана об'єднати під своєю владою всю територію України, навіть при підтримці Росії. Так, описуючи таємні переговори між посланцем російського царя стряпчим Тяпкіним та митрополитом Тукальським і Григорієм Дорошенком, він наводить зміст умови з українського боку, що "...заднепрские козаки желают быть под высокодержавною рукою его Царского Величества и верно служить ему если государь не будет определять в их города и местечки воевод и других начальных людей, не велит собирать податей, освободит от всех налогов, не нарушит козацких их вольностей и признает Петра Дорошенко гетманом обеих сторон Днепра..." [4, 51, 98]. Російський уряд на цю пропозицію не погодився. У другому виданні Д.М. Бантиш-Каменський прийшов до висновку, що До-

рошенко "...искал независимости, а не подданства..." [3, 100].

По-третє, з татарами П. Дорошенко, на думку дослідника, підтримував стосунки тільки через потребу в військовій силі. Як видно з вищенаведеного матеріалу, постать гетьмана Дорошенка вже не виглядає однозначно негативною, для його дій Д.М. Бантиш-Каменський знаходив пояснення.

Досить високу оцінку отримала діяльність Д. Многогрішного, бо він: "...привел снова страну под мощный скипетр Российских Самодержцев; исходотайствовал тамошним жителям прощение в учиненной ими измене, в прежних преступлениях; подтвердил постановленья с гетманом Богданом Хмельницким статьи, столь важныя для его соотичей; удалил царских воевод и сборщиков из многих малороссийских городов и доставил разные выгоды нежинским и киевским мещанам..." [3, 100]. Таким чином, можна говорити про те, що історик оцінював позитивно діячів не лише з точки зору їх лояльності до Росії, а й з точки зору їх дій по відновленню прав українців.

На думку дослідника, Д. Многогрішний, звинувачений в зраді царю, на думку історика, насправді не зраджував, бо "...не имел никакой причины изменять царю...", а став "...жертвою зависти и злобы..." [3, 100], але причини для появи скарги все ж були. Д.М. Бантиш-Каменський вважав, що гетьман був сам винуватцем свого падіння, бо роздав всі посади полковників своїм родичам та друзям, що обурило старшину [3, 100]. Враховуючи тогочасні обставини, історик вважав заслання гетьмана Многогрішного разом з родиною до Сибіру благодіянням царя, який міг би покарати його стратою. Позитивно в цілому оцінювалась і діяльність І. Самойловича, що теж, на думку історика, став жертвою змови.

Друге видання поповнилось розділом XXXI, в якому Д.М. Бантиш-Каменський простежив зміни, що відбулись в економічному житті та політичному устрої українських земель, включаючи Волинь та Поділля, від гетьманування Б. Хмельницького до І. Самойловича. Після опису стану українських міст у цьому розділі міститься огляд змін, що відбулися в системі управління українською державою. Зміст цього розділу наявно демонстрував читачеві, як поступово занепадала гетьманська влада. Дослідник не називав конкретних причин цього занепаду, але в тексті простежується вплив на цей процес російського уряду. Він починається описом структури управління часів Б. Хмель-

ницького, тут поданий перелік привілеїв козацтва (наявність власного старшинсько-козацького суду, звільнення від повинностей, можливість торгівлі, право на землеволодіння тощо). Характеризуючи владу гетьмана за часів Ю. Хмельницького, Д.М. Бантиш-Каменський прийшов до висновку, що вона стала слабнути. Далі в цьому розділі історик проаналізував зміст статейних угод гетьманів, підписаних з Росією. Аналіз Московських статей, проведений дослідником, продемонстрував нові утиски гетьманської влади: розташування в українських містах і на Запоріжжі 11900 озброєних “росіян”, заборону “без воли государевой” зноситися з іншими державами, зобов’язання для кожного нового гетьмана їздити в Москву для отримання булави, прапора та “подтвердительной царской грамоты” [3, 329]. Глухівські статті 1669 року історик оцінив, як вигідні для України, винятком була лише стаття про заборону зносин з іншими державами [там же].

Конотопські статті також “...ограничили власть гетманскую...” [3, 329], а Переяславські 1674 року остаточно зменшили “...прежнее могущество гетманов...” [там же]. І хоча Д.М. Бантиш-Каменський пояснив подібні дії російського уряду: “...частые измены гетманов, доносы старшин, шатость умов, непостоянство народа заставили царя, против воли, сделать изменения в статьях 1654 года, неоднократно нарушенных малороссиянами...” [3, 330], на наш погляд, висновок про відхід у договірних статтях від Березневих статей і, внаслідок цього, обмеження гетьманської влади, мав велике значення для формування національної свідомості читачів книги.

В образі Мазепи, змальованому Д.М.Бантишем-Каменським в “Історії Малої Росії”, на наш погляд, яскраво відобразилась методика роботи історика, намагання найповніше показати риси, властиві тій чи іншій особистості. Традиційно для сучасної історичної української та російської історіографії І.Мазепа в цілому змальовується негативно. Але, притримуючись принципу про необхідність найповнішої характеристики особистості, історик робить поширений виклад подій, пов’язаних з гетьмануванням Мазепи, з якого, незважаючи на негативні епітети, на нашу думку, гетьман постає людиною мудрою, талановитою, яка турбується про збереження залишків автономії України.

Д.М. Бантиш-Каменський наводить фактичний матеріал, який для вдумливого читача був поясненням причин “зради”

старого гетьмана. По-перше, з приведеного фактичного матеріалу видно, що Петро I неодноразово принижував гетьмана, вимагав з України нові податки. Серед дій царя, які, на думку Д.М. Бантиша-Каменського, зачіпали гордість гетьмана – наказ повернутися війську в Батурин від Литовського кордону, наказ виступити українському війську під командуванням польського короля Августа II тощо.

Приведене істориком листування між Петром I та гетьманом показувало, що український уряд під час Північної війни знаходився в досить складному становищі: запорожці та певна частина реєстрового козацтва була незадоволена перебуванням України під російським скіпетром під час затяжного ведення військових дій. Незадоволення викликала й сполука Росії (відповідно – й України) з Польщею – Самусь та Палій активно виступали проти такого союзника.

По-друге, оповідаючи про зраду І. Мазепи, Д.М. Бантиш-Каменський, привівши думки Прокоповича та Голікова про перехід гетьмана на бік Карла XII через любов до красуні-польки княгині Дульської, що була родичкою Станіслава Лещинського і заради якої гетьман, начебто, пообіцяв віддати Україну під Польщу, додає: “...Если верить преданию словесному, не одна любовь, а також неудовольствие на Самодержца Российского побудило гетмана к такому поступку...” [3, 368]. Пояснюючи причину цього незадоволення, Д.М. Бантиш-Каменський розповів про одну з бесід Мазепи з Петром I, коли останній висловив бажання: “...преобразовать козаков в войско строевое, ввести в Украину обычаи российские...” [3, 368-369]. У відповідь на заперечення Мазепи Петро I “...назвал его изменником и, схватя за усы, произнес: нет, пора мне уже за вас приняться...” [там же]. На думку Д.М. Бантиша-Каменського, цей випадок став однією з головних причин “зради”. Таким чином, можна сказати, що автор “Історії Малої Росії” намагався пояснити дії гетьмана. Цитати з “Історії Русів” та твору Адлерфельда “Військова історія Карла XII”, включені істориком до книги, давали можливість читачеві зрозуміти мету дій гетьмана, а також змалювали його інтелектуальним, привабливим співрозмовником.

Подальший виклад Д.М. Бантишем-Каменським подій історії України був розповіддю про те, як Україна все далі йшла шляхом втрати автономії, починаючи з обрання в Глухові гетьмана І. Скоропадського. Привівши свідчення кількох авторів,

він прийшов до висновку, що Скоропадський став гетьманом через бажання Петра I, котрий, після переходу Мазепи на бік Карла XII, не хотів мати непокірного гетьмана, але не міг ще скасувати інститут гетьманської влади: "...Если б он (Петро I. – А.А.) мог свободно действовать, еще тогда уничтожил бы гетманство; равно бы и малороссияне не избрали бы вольными голосами Скоропадского..." [3, 400].

Але, не зважаючи на рішення Петра I все ж таки залишити гетьманську владу, подальша зміна зовнішньополітичних обставин (поразка під Полтавою, утвердження в Польщі королем ставленника Росії короля Августа II) привела до можливості значного обмеження гетьманської влади, яке Д.М. Бантиш-Каменський назвав "...началом уничтожения власти гетманской..." [3, 415]. Таким початком історик вважав відповідь Росії на Решетилівські статті, а також призначення А. Ізмайлова дорадником при гетьмані. Приведені в "Історії Малої Росії" тексти статей, а також указу Петра I Ізмайлову (статті явні та таємні) ілюстрували процес підпорядкування життя в Україні Російській державі.

Час гетьманування Скоропадського, що був позбавлений яскравих прикладів боротьби за автономний устрій, нецікавий для Д.М. Бантиша-Каменського: "...Вообще история сего края заметно слабеет в происшествиях, становится незанимательною. Одна только эпоха гетманства Полуботка разливаает свет на события тех времен, подобно огню, собирающему всю силу свою, чтоб погаснуть..." [3, 418]. Полуботка змальовано істориком як талановиту, сміливу, мудру людину, що не боялась заперечувати Петру I. Слідом за Шерером та "Історією Русів" Д.М. Бантиш-Каменський вкладає в його вуста промову, що носила яскравий національний характер. Зміст цієї промови, безперечно, мав вплив на процес формування національної свідомості читачів.

Виклад історії України Д.М. Бантиш-Каменський завершує описом гетьманування Д. Апостола та К. Розумовського з постійним зазначенням утисків з боку російського уряду та зображенням спроб гетьманів повернути елементи колишньої автономії. При цьому імператриця Катерина II показана просвіченою правительницею, яка турбувалась про свій народ, в тому числі й про українців. Скасування гетьманської влади К. Розумовського історик оцінив як остаточне приєднання "Мало-

росії" "...к главному составу ея..." [3, 461]. К. Розумовського автор "Історії Малої Росії" також характеризував позитивно: "...Очевидцы и предание свидетельствуют о редкой справедливости, величии души, природном уме, доброте сердца, беспримерной щедрости, правдолюбии и веселом нраве сего вельможи..." [3, 462].

Таким чином, можна, на наш погляд, говорити про те, що фактичний зміст книги Д.М. Бантиша-Каменського "Історія Малої Росії", приведені ним документи, свідчать про прихильність її автора до трактування історії України з позицій автономізму. Тон книги, витриманої в дусі лояльності до російського уряду, не вступає в протиріччя зі змістом. Характеристики політичних, військових та культурних діячів подані в більшості випадків з точки зору користі їх дій по відношенню до України. Сам же Д. Бантиш-Каменський, незважаючи на низку різнопланових досліджень та адміністративну кар'єру, на все своє життя для більшості інтелектуалів залишився "істориком Малоросії".

Джерела та література:

1. Ананьева Т.Б. Митрополит Євгеній Болховітінов та історіографія козацтва першої половини XIX ст. / Т.Б. Ананьева // Регіональне і загальне в історії: тези Міжнародної наукової конференції, присвяченої 140-річчю від дня народження Д.І.Яворницького та 90-літтю XIII Археологічного з'їзду, (Дніпропетровськ, листопад 1995р.). – Дніпропетровськ, 1995.

2. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства / Д.Н. Бантыш-Каменский. – К., 1993.

3. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства / Д.Н. Бантыш-Каменский. – М., 1830. – Ч.1.

4. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства / Д.Н. Бантыш-Каменский. – М., 1830. – Ч.2.

5. Біднов В. Що читати з історії України (коротенька історіографія України) / В. Біднов. – Катеринослав, 1920.

6. Горленко В. Из истории южно-русского общества начала XIX века. (Письма В.И.Чарныша, А.И.Чепы, В.Г.Полетики и заметки к ним) / В. Горленко // Киевская старина. – 1893. – №1. – С.41-76.

7. Грушевський М.С. Розвиток українських досліджень у XIX столітті і вияви у них основних питань українознавства / М.С. Грушевський // Український історик. – 1989. – №4 (104).

8. Грушевский М.С. Украинский народ в его прошлом и настоящем / М. Грушевский. – Пг., 1916. – Т.1.

9. Гуржий А.И. Штрихи к портрету “настоящего историка” / А.И. Гуржий // Бантиш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К., 1993.

10. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну / М. Драгоманов // Грінченко Б., Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. – К., 1994.

11. Єфремов С.О. Історія українського письменства / С.О. Єфремов. – К., 1995.

12. Журба А. Питання історії козацтва в “Истории Малой России” Д.М.Бантиша-Каменського / А. Журба // Під знаком Клію (На пошану Олени Апанович). – Дніпропетровськ, 1995.

13. Замлинський В. Батько і син Бантиш-Каменські / В. Замлинський // Київська старовина. – 1994. – №1.

14. Замлинський В. Бантиш-Каменські / В. Замлинський, С. Павленко // Історія України в особах: ХІХ – ХХ ст. – К., 1995.

15. Ковальський М.П. Історіографія джерелознавства історії України: Періодизація. Проблематика. Перспективи / М.П. Ковальський // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Харків, 1995.

16. Колесник І.І. Історія науки чи культури? В пошуках нової парадигми історіографії / І.І. Колесник // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Харків, 1995.

17. Кравченко В.В. “История Русов” та Д.М.Бантиш-Каменський / В.В. Кравченко // Молодежь и актуальные проблемы исторической науки: Тез.общ.-пол. чтений, посв.70-летию комсомола Украины. – К., 1989.

18. Кравченко В.В. Д.М.Бантиш-Каменський / В.В. Кравченко // Український історичний журнал. – 1990. – №4.

19. Кравченко В.В. Д.М.Бантиш-Каменський / В.В. Кравченко // Український історичний журнал. – 1990. – №9.

20. Кравченко В.В. Історіографія історії України доби національного Відродження (кінець ХVІІІ – перша половина ХІХ ст.) / В.В. Кравченко // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції. – Харків, 1995.

21. Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина ХVІІІ – середина ХІХ ст.) / В.В. Кравченко. – Харків, 1996.

22. Кравченко В.В. Рукописна “История Малой России” Д.М. Бантиша-Каменського / В.В. Кравченко // Київська старовина. – 1992. – №5.

23. Крип'якевич І. Українська історіографія XVI – XVIII ст. (Літографований курс) / І. Крип'якевич. – Львів, 1923.
24. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: в 2 т / І. Лисяк-Рудницький. – К., 1994. – Т.1.
25. Марченко М.І. Українська історіографія (з найдавніших часів до середини XIX століття) / М.І. Марченко. – К., 1959.
26. Мішуков О. "Історія Русів" у контактено-генетичних зв'язках і типологічних сходженнях / О. Мішуков. – К., 1998.
27. Московский архив коллегии иностранных дел в 1812 году // Русский архив. – М., 1875. – Кн. 3.
28. Оглоблин О. Люди Старої України / О. Оглоблин. – Мюнхен, 1959.
29. Пасічник М. Козацтво в українській історіографії раннього періоду національного Відродження (перша половина XIX ст.) / М. Пасічник // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів / Матеріали Другої Польсько-Української Наукової Зустрічі (Львів, 12-13 жовтня 1995 р.). – Львів; Люблін, 1996.
30. Федорук Я. Національна ідея Богдана Хмельницького в українській історіографії XIX – 30-х рр. XX століття / Я. Федорук // Записки НТШ. – Львів, 1994. – Т.ССХХVIII.
31. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. / І. Франко // Збір. творів у 50-ти томах. – Т. 41. – К., 1984.